

The Role of Natural Phenomena in the Developments of Iranian History (Case Study: Pataq Heights, Asadabad Pass, and Mersad Strait)

Kamran Imani Sanjar

1. Department of history, SR.C., Islamic Azad University ,Tehran, Iran. Email: kamran.imanisanjar@iau.ac.ir

Article Info

Article type:

Research Article

Articl history:

Received:

2025-07-26

Accepted:

2025-12-09

Keywords:

Natural phenomena of Zagros, developments in Iranian history, Pataq Heights, Asadabad Pass, and Mersad Strait

Abstract

Iran is a rugged land with a diverse and complex morphology. The Zagros, Iran's longest mountain range, is located in the west and south of the country. The Zagros mountain range, with a northwest-southeast direction, is 1,400 km long and 100 to 300 km wide. It begins in the mountain range near Lake Van in eastern Turkey and extends through the provinces of West Azerbaijan, Kurdistan, Kermanshah, Ilam, Hamadan, Lorestan, Khuzestan, Chaharmahal and Bakhtiari, Isfahan, Kohgiluyeh and Boyer Ahmad, Fars and Kerman to near Bandar Abbas and the Strait of Hormuz in Hormozgan province. In the middle of Kermanshah Province is a mountainous region located between the Iranian Plateau and the Mesopotamian Plain, and is entirely covered by the peaks and heights of the Zagros Mountains. The climate of the mountainous regions is cold and snowy in winter and moderate in summer, while the plains have warm and dry winters. The majority of the province's inhabitants are Kurds, who are the brave defenders of the country's western borders, and this is due to its proximity to Iraq, which has political and military importance. Studying the historical geography of strategic regions and place names in Iran will effectively contribute to understanding the past and planning for the future; in this study, the researcher intends to study the historical geography of the Zagros highlands and passes. In this, the Pataq Heights, Asadabad Pass, and Mersad Strait will be examined and studied in terms of historical geography. In this research, documentary, library, and field methods have been used to collect information.

Cite this article: Imani Sanjar, Kamran (2026). The Role of Natural Phenomena in the Developments of Iranian History (Case Study: Pataq Heights, Asadabad Pass, and Mersad Strait). *he Journal of Research on the History of Iran in the Islamic Period*, 3(8), 27-50.

© The Author(s).

Publisher: Islamic Azad University
Science and Research Branch

Introduction

Iran is a rugged land with a diverse and complex morphology. The Zagros, Iran's longest mountain range, is located in the west and south of the country. The Zagros mountain range, with a northwest-southeast direction, is 1,400 km long and 100 to 300 km wide. It begins in the mountain range near Lake Van in eastern Turkey and extends through the provinces of West Azerbaijan, Kurdistan, Kermanshah, Ilam, Hamadan, Lorestan, Khuzestan, Chaharmahal and Bakhtiari, Isfahan, Kohgiluyeh and Boyer-Ahmad, Fars and Kerman to near Bandar Abbas and the Strait of Hormuz in Hormozgan province. In the middle of Kermanshah Province is a mountainous region located between the Iranian Plateau and the Mesopotamian Plain, and is entirely covered by the peaks and heights of the Zagros Mountains. The climate of the mountainous regions is cold and snowy in winter and moderate in summer, while the plains have warm and dry winters. The majority of the province's inhabitants are Kurds, who are the brave defenders of the country's western borders, and this is due to its proximity to Iraq, which has political and military importance. Studying the historical geography of strategic regions and place names in Iran will effectively contribute to understanding the past and planning for the future; in this study, the researcher intends to study the historical geography of the Zagros highlands and passes. In this, the Pataq Heights, Asadabad Pass, and Mersad Strait will be examined and studied in terms of historical geography. In this research, documentary, library, and field methods have been used to collect information.

Iran is a rugged land with a diverse and complex morphology. Kermanshah Province is a mountainous region located between the Iranian Plateau and the Mesopotamian Plain, and is covered by peaks, heights, and the Zagros Mountains. The climate of the mountainous regions is cold and snowy in winter and moderate in summer, while the plain regions have warm and dry winters. The majority of the province's residents are Kurds, who are brave defenders of the country's western borders, and this is due to its proximity to Iraq, which has political-military importance. Meanwhile, studying the historical geography of strategic regions and places will effectively help understand the past and plan for the future. Historical geography, which is composed of an interdisciplinary approach from the fields of history and geography, examines the impact of the geographical environment on historical events, the evolution of states and border changes, and the history of geographical discoveries. Historical geography reveals the facts of human life in the geographical environment of the past to those interested and, to some extent, predicts the future. One of the research methods in historical geography is to focus the subject of study on a small geographical area and region and to deepen it in time.

Statement of the Problem

Considering what has been said in this study, the researcher intends to examine the historical geography of the most prominent heights and passes (place names) of the Zagros. In fact, in this article, the Pataq heights, the Asadabad Pass, and the Mersad Strait will be examined and studied in terms of historical geography.

The Importance and Necessity of Research

Any research on the historical geography of Iran, and especially "the role of natural phenomena of the Zagros in the developments of Iranian history," is important in several ways: First, it has the capacity and acceptance of various analyses, interpretations, and readings, and it can be examined and evaluated with different approaches; Second, it is possible to achieve new and innovative answers that have not been previously stated; and third, the two-way and complementary relationship between geography and history has been a place of intellectual debate among historians and geographers since the distant past. However, the lack of knowledge in this field among historical research, as well as the numerous ambiguities and

issues regarding the role of geography in historical phenomena, also made it necessary to conduct research.

Research Method

The research method depends on the research objectives and questions, the scope of the research, the nature of the research subject and its implementation possibilities. The present research is classified as descriptive-analytical research in terms of its nature, history and writing style. The information in this research has been collected in a library manner and by referring to books, articles and other printed texts. The data analysis was also carried out with a qualitative approach based on reason, logic, and reasoning. In addition, in order to respond to the research problem and achieve the set goals, the researcher also used the content analysis approach, in which the content interpretation of the relevant qualitative data was addressed.

Conclusion

It seems that one of the reasons for this - that is, the Iranians not becoming Arabs - was the existence of the Zagros mountain range, which separated the Iranian Najd from the Arabs, while other lands were deprived of having such a huge geographical feature. This is even the case with Iran itself, meaning that despite the fact that the city of Ctesiphon was the capital of Iranian kings and the center of gravity of Iranian culture, art, and politics for hundreds of years, because this city was built outside the Iranian plateau and the Zagros Mountains did not cast a shadow over it, it easily melted into Arabism and became Arab. But this does not happen to the central regions of Iran, which had the Zagros in front of them; it may be interesting to note that this event even occurs in the case of the Khuzestan plain in the same way that it happened to Ctesiphon and the cities around it, namely because Khuzestan does not have a barrier like the Zagros in front of it, but rather it passes behind Khuzestan. This factor causes this plain, which is the site of one of the oldest Iranian and even human civilizations - the Elamite civilization - to melt into the culture and language of the conquering people, and to be unable to maintain its historical and Iranian identity. However, if we pause and reflect a little on the major invasions that have taken place in Iran, we will realize that major attacks from the West against Iran, such as the Greek invasion, could only last for about 100 years, or the Arabs could continue their dominance for about 200 years. While these peoples - the Greeks and the Muslim Arabs - have great power both culturally and militarily, they do not live very long.

پروہشگاہ علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

نقش پدیده‌های طبیعی زاگرس در تحولات تاریخ ایران (مطالعه موردی: ارتفاعات پاتاق، گردنه اسدآباد و تنگه مرصاد)

کامران ایمانی سنجر

گروه تاریخ، واحد علوم و تحقیقات، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران. پست الکترونیک: kamran.imanisanjar@iau.ac.ir

اطلاعات مقاله	چکیده
نوع مقاله: مقاله پژوهشی تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۵/۰۴ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۹/۱۸ کلید واژه‌ها: پدیده‌های طبیعی زاگرس، تحولات تاریخ ایران، ارتفاعات پاتاق، گردنه اسدآباد و تنگه مرصاد	ایران سرزمینی ناهموار با مورفولوژی متنوع و پیچیده است. زاگرس، طولی‌ترین رشته‌کوه ایران، در مغرب و جنوب کشور است. رشته‌کوه زاگرس، با جهت شمال‌غربی - جنوب‌شرقی، به طول ۱۴۰۰ و عرض ۱۰۰ تا ۳۰۰ کیلومتر، از رشته‌کوه‌های نزدیک دریاچه وان در شرق ترکیه آغاز می‌شود و در استان‌های آذربایجان غربی، کردستان، کرمانشاه، ایلام، همدان، لرستان، خوزستان، چهارمحال و بختیاری، اصفهان، کهگیلویه و بویراحمد، فارس و کرمان تا نزدیک بندرعباس و تنگه هرمز در استان هرمزگان امتداد دارد. در میان استان کرمانشاه ناحیه‌ای کوهستانی است که بین فلات ایران و جلگه بین‌النهرین قرار گرفته و سراسر آن را قله‌ها و ارتفاعات رشته‌کوه‌های زاگرس پوشانده است. آب و هوای مناطق کوهستانی، در زمستان سرد و با برف سنگین و در تابستان معتدل و در نواحی جلگه‌ای دارای زمستان گرم و خشک است. اکثر ساکنین استان را کردها، تشکیل می‌دهند که مدافعین شجاع مرزهای غربی کشور می‌باشند و این امر، به دلیل مجاورت با کشور عراق می‌باشد که دارای اهمیت سیاسی - نظامی است. با توجه به آنچه که گفته بررسی جغرافیای تاریخی مناطق و جای نام‌های استراتژیک ایران کمک موثری به درک گذشته و برنامه‌ریزی برای آینده خواهد کرد؛ لازم به ذکر است که در این پژوهش، پژوهشگر قصد بررسی جغرافیای تاریخی ارتفاعات و گردنه‌های زاگرس را دارد. در واقع در این مقاله ارتفاعات پاتاق، گردنه اسدآباد و تنگه مرصاد به لحاظ جغرافیای تاریخی مورد بررسی و مطالعه قرار خواهد گرفت. در این پژوهش روش‌های اسنادی، کتابخانه‌ای و میدانی جهت جمع‌آوری اطلاعات استفاده شده است.

استناد: ایمانی سنجر، کامران (۱۴۰۵). نقش پدیده‌های طبیعی زاگرس در تحولات تاریخ ایران (مطالعه موردی: ارتفاعات پاتاق، گردنه اسدآباد و تنگه مرصاد). تحقیقات تاریخ ایران دوره اسلامی، ۳(۸)، ۲۷-۵۰.

© نویسندگان.

ناشر: دانشگاه آزاد اسلامی، واحد علوم و تحقیقات

مقدمه

ایران سرزمینی ناهموار با مورفولوژی متنوع و پیچیده است. استان کرمانشاه ناحیه‌ای کوهستانی است که بین فلات ایران و جلگه بین‌النهرین قرار گرفته و سراسر آن را قله‌ها، ارتفاعات و رشته‌کوه‌های زاگرس پوشانده است. آب و هوای مناطق کوهستانی، در زمستان سرد و با برف سنگین و در تابستان معتدل و در نواحی جلگه‌ای دارای زمستان گرم و خشک است. اکثر ساکنین استان را کردها، تشکیل می‌دهند که مدافعین شجاع مرزهای غربی کشور می‌باشند و این امر، به دلیل مجاورت با کشور عراق می‌باشد که دارای اهمیت سیاسی - نظامی است. در این میان بررسی جغرافیای تاریخی مناطق و جای نام‌های استراتژیک کمک مؤثری به درک گذشته و برنامه‌ریزی برای آینده خواهد کرد. جغرافیای تاریخی که از نگرشی میان رشته‌ای رشته‌های تاریخ و جغرافیا تشکیل شده است به بررسی تأثیر محیط جغرافیایی بر وقایع تاریخی، سیر تکامل دولت‌ها و تغییرات مرزی و تاریخ اکتشافات جغرافیایی می‌پردازد. جغرافیای تاریخی، حقایق زندگی انسان در محیط جغرافیایی گذشته را برای علاقه‌مندان، آشکار و تا حدودی آینده را پیش‌بینی می‌کند. یکی از روش‌های پژوهش در جغرافیای تاریخی متمرکز ساختن موضوع مطالعه بر محدوده و منطقه جغرافیای کوچک و عمق بخشیدن به آن در گستره زمانی است (فتحی، ۱۳۹۹: ۵۱).

بیان مسئله

با در نظر داشتن آنچه که گفت شد در این پژوهش، پژوهشگر قصد بررسی جغرافیای تاریخی برجسته‌ترین ارتفاعات و گردنه‌های (جاینام‌های) زاگرس را دارد. در واقع در این مقاله ارتفاعات پاتاق، گردنه اسدآباد و تنگه مرصاد به لحاظ جغرافیای تاریخی مورد بررسی و مطالعه قرار خواهد گرفت.

اهمیت و ضرورت تحقیق

هرگونه جستار درباره جغرافیای تاریخی ایران و به ویژه «نقش پدیده‌های طبیعی زاگرس در تحولات تاریخ ایران» از چند جهت دارای اهمیت است: اول آن که ظرفیت و پذیرش تحلیل‌ها، تفسیرها و قرائت‌های گوناگونی را دارد و می‌توان آن را با رویکردهای متفاوت مورد بررسی و ارزیابی قرار داد؛ دوم آن که می‌توان به پاسخ‌هایی نو و بدیع دست یافت که پیش‌تر عنوان نشده است؛ و سوم آن که ارتباط دوسویه و مکمل‌گونه جغرافیا و تاریخ، از گذشته دور تاکنون، محل مناقشه فکری اندیشمندان تاریخ و جغرافیا بوده است؛ گرچه کمبودی که در این زمینه در میان پژوهش‌های تاریخی احساس می‌شد و نیز ابهامات و مسائل متعددی که در زمینه نقش جغرافیا در پدیده‌های تاریخی وجود داشت، ضرورت انجام تحقیق را نیز سبب گردید.

روش تحقیق

روش انجام تحقیق بستگی به اهداف و سؤالات تحقیق، دامنه تحقیق، ماهیت موضوع تحقیق و امکانات اجرایی آن دارد. تحقیق حاضر به لحاظ ماهیت، تاریخی و به لحاظ سبک نگارش در زمره تحقیقات توصیفی - تحلیلی قرار دارد. اطلاعات این تحقیق به شیوه کتابخانه‌ای و با مراجعه به کتب، مقالات و سایر متون چاپی گردآوری شده است. تجزیه و تحلیل اطلاعات هم با رویکرد

کیفی و مبتنی بر عقل و منطق و استدلال صورت گرفته است. علاوه بر این، محقق در راستای پاسخگویی به مسأله تحقیق و دستیابی به اهداف تعیین شده، از رویکرد تحلیل محتوا نیز بهره برده است که در آن به تفسیر محتوایی داده‌های کیفی مربوطه پرداخته شده است.

زاگرس

زاگرس، طویل‌ترین رشته‌کوه ایران، در مغرب و جنوب کشور است. رشته‌کوه زاگرس، با جهت شمال‌غربی- جنوب‌شرقی، به طول ۱۴۰۰ و عرض ۱۰۰ تا ۳۰۰ کیلومتر، از رشته‌کوه‌های نزدیک دریایچه وان در شرق ترکیه آغاز می‌شود و در استان‌های آذربایجان غربی، کردستان، کرمانشاه، ایلام، همدان، لرستان، خوزستان، چهارمحال و بختیاری، اصفهان، کهگیلویه و بویراحمد، فارس و کرمان تا نزدیک بندرعباس و تنگه هرمز در استان هرمزگان امتداد دارد (جیهانی، ۱۳۶۸: ۲۷۸).

زاگرس/ زاگروس را برگرفته از نام یونانی قوم ایرانی ساگارتی/ آساگارتی (به معنای سنگ کن)، ساکن در این نواحی دانسته‌اند. ایرانیان به جهت تشابه این رشته‌کوه با طاق، آن را پاتاق نامیده‌اند (قزوینی، ۱۳۶۳: ۴۸). این رشته‌کوه، در دوره قاجار (حکومت: ۱۱۷۵ - ۱۳۰۴ ش)، با استناد به نوشته‌های اروپاییان، زاگروم/ زاگرس/ زاگروس نامیده می‌شد (اداره کل آمار و ثبت احوال، ۱۳۲۹: ۴). از زمان پهلوی اول (حکومت: ۱۳۰۴-۱۳۲۰ ش). در منابع فارسی، نام این رشته‌کوه زاگرس ذکر شده است (درویش‌زاده، ۱۳۸۸: ۱۱۳-۱۱۶). در دوره مادها (حکومت: ۷۰۸ یا ۷۰۱-۵۵۰ ق.م) انواع فلزات از کوه زاگرس استخراج می‌شد و حتی نفت نیز در این منطقه شناخته شده بود که به روغن مادی شهرت داشت. در این دوره، یکی از راه‌های مواصلاتی مهم سرزمین پارس با بین‌النهرین همان گردنه پاتاق (راه فعلی کرمانشاه- قصرشیرین) بوده است. (دیاکونوف، ۱۳۷۵: ۸۲-۸۳، ۸۷) به گردنه پاتاق، عقبه خلوان، دروازه آسیا و دروازه زاگرس نیز گفته می‌شد (دومورگان، ۱۳۳۸-۱۳۳۹: ۲۴/۱).

در زمان ساسانیان (حکومت حدود: ۲۲۶-۶۵۲ م)، نیز شهرهای مرکزی سرزمین پارس با تیسفون از طریق همین گردنه متصل می‌شدند. پس از فتح خلوان در سال نوزدهم، مسلمانان برای ورود به نواحی داخلی ایران می‌بایست از رشته‌کوه زاگرس می‌گذشتند، اما به سبب ناآشنایی با فنون رزم در نواحی کوهستانی و رعایت احتیاط، عملیات آنان به وقفه افتاد (اشپولر، ۱۳۷۹: ۱۳-۱۵). با این همه، در سال ۲۱، مسلمانان با گذر از تنگه پاتاق، شهرهایی چون دینور، قرمیسین، نهاوند و هگمتانه را فتح کردند. سپس به تدریج طوایف عرب در نواحی رشته‌کوه زاگرس ساکن شدند (طبری، ۱۳۷۹: ۱۱۴/۴). رشته‌کوه زاگرس، همواره مانع طبیعی حملات مهاجمان به دو سوی این رشته‌کوه بوده (گیرشمن، ۱۳۷۴: ۶۰) به طوری که در دوره‌های صفویان (حکومت: ۹۰۷-۱۱۳۵) و افشاریان (حکومت: ۱۱۴۸-۱۲۱۰)، زاگرس (پاتاق) به لحاظ سوق‌الجیشی اهمیت داشت و نیروهای عثمانی با پاسبانی از این بخش از زاگرس، راه نفوذ به بین‌النهرین را بسته بودند. در سال ۱۱۴۴، نادرقلی افشار (حکومت: ۱۱۴۸-۱۱۶۰)، پس از دوزدن گردنه پاتاق، به قشون عثمانی حمله و گردنه را آزاد کرد (استرآبادی، ۱۳۴۱: ۱۹۰-۱۹۲). در زمان کریم‌خان زند (حکومت: ۱۱۶۴-۱۱۹۳) نیز کشمکش‌های بسیار بر سر حکمرانی بر منطقه زاگرس صورت گرفت و او می‌کوشید با تسلط بر کوهستان زاگرس، موقعیت خود را تثبیت کند. در زمان فتحعلی‌شاه قاجار، طبق عهدنامه ارزروم، در ۱۹ ذی‌قعدة ۱۲۳۸ مرزهای دو کشور ایران و عثمانی به همان حدود مرزها در زمان نادرشاه تثبیت شد و اراضی کوهستانی (زاگرس)، به دولت ایران تعلق یافت (طباطبائی مجد، ۱۳۷۳: ۱۰۶-۱۰۹؛ نیز بلوشر: ۷۴). در زمان حمله عراق به ایران (۱۳۵۹-۱۳۶۷ ش)، یکی از اهداف مهم عراق

برای عبور از رشته‌کوه زاگرس، تصرف تنگه پاتاق بود که در پی مقاومت نیروهای ایرانی میسر نشد، اما شهرها و آبادی‌های واقع در رشته‌کوه زاگرس بر اثر بمب باران‌ها آسیب‌های فراوان دیدند (نخعی، ۱۳۹۷: ۳۳).

رشته‌کوه زاگرس از گذشته و کوه‌های این رشته‌کوه، همچون بیستون، و معبرهای واقع در آن از گذرگاه‌های مهم زائران کعبه، عتبات عالیات (اداره کل آمار و ثبت احوال، ۱۳۲۹: ۱۶۱۸/۳-۱۶۲۶) و منطقه مناسبی برای مبادلات و واردات کالا به نواحی داخلی ایران بوده است (ترکمان پری، ۱۳۸۶: ۲۴۸ و ۲۵۳). این رشته‌کوه با نام زاگرس در منابع جغرافی‌نویسان مسلمان نیامده است. در قرن چهارم، ابن حوقل از کوهی عظیم با نام بهستون/بیستون در هشت فرسخی قریسین (کرمانشاه) نام برده و به غار و تصویر حک شده بر آن اشاره کرده است. (النصیبی، ۱۳۶۶: ۳۵۹) مؤلف حدودالعالم نیز در همین دوره (الفارسی، ۱۳۶۲: ۳۱-۳۲)، بدون ذکر نامی از زاگرس، کوهی عظیم در ناحیه پارس را وصف و به محدوده کوه و قلل (شاخ‌های) متعدد آن اشاره کرده که منطبق با قسمت‌هایی از رشته‌کوه زاگرس است. (حموی، ۱۸۶۶-۱۸۷۳: ذیل «جبال»، «حلوان»، «دینور») همچنین ابودلف خزرچی به معادن طلا، نقره، سرب، جیوه و سنگ معروف الجَمَسْت (لعل بنفش) در این کوهستان اشاره کرده است. (خزرچی، ۱۳۵۴: ۳۲) به سبب اهمیت زیاد منطقه پاتاق در رشته‌کوه زاگرس، برخی جغرافی‌نویسان از آن با عنوان عقبه حلوان (مقدسی، ۱۹۶۷: ۱۳۴، ۳۳۷) و طاق حِجّام (خزرچی: ۱۳۵۴: ۶۱) یاد کرده‌اند و در دیگر منابع، به گردنه طاق یا گریوه طاقِ گِرا/کِزا/کسری (مستوفی، ۱۳۸۸: ۱۶۵)، پایطاق/پاتاق (اداره کل آمار و ثبت احوال، ۱۳۲۹: ۱۶۲۲/۳، ۱۶۳۴ و ۱۹۷۲/۴) اشاره شده است. (کیهان، ۱۳۱۰-۱۳۱۱: ۲۵/۱) همچنین گستردگی رشته‌کوه زاگرس، که خود از چندین رشته‌کوه تشکیل شده، موجب شده است که کوه‌های مهم واقع در آن چون زردکوه (مستوفی، ص ۱۹۵، ۲۱۵)، کبیرکوه و دنا (رزم‌آرا، ۱۳۲۰الف: ۱۱-۱۶) به استقلال مورد توجه قرار گیرند. رشته‌کوه زاگرس از نظر جنس، نوع، بافت، پیوستگی و پراکندگی به دو بخش اصلی زاگرس چین‌خورده و زاگرس مرتفع تقسیم می‌شود:

۱- زاگرس چین‌خورده، به بخش غربی و جنوبی این رشته‌کوه اطلاق می‌شود و از مشخصه‌های آن تاقدیس‌های کشیده و بزرگ است. این بخش از زاگرس در راستای زاگرس مرتفع، به عرض حدود ۱۵۰ تا ۲۵۰ کیلومتر، تا خلیج فارس و تنگه هرمز امتداد دارد و چون در محدوده بیرونی کوه‌های مرتفع زاگرس واقع است، زاگرس خارجی نیز نامیده می‌شود. ضخامت رسوبات در این بخش از زاگرس بیش از هفت هزار متر است. این رسوبات از جنس دولومیتی (سنگ معدنی متبلور نیمه شفاف)، تبخیری، آهکی، ماسه سنگی و تخریبی است. بخش اعظم ذخایر نفتی در این بخش از زاگرس قرار دارد. تکوین زاگرس چین‌خورده به سه مرحله تقسیم می‌شود که عبارت‌اند از: مرحله پلاتفرم، مرحله بزرگ ناودیس (تریاس-میوسن)، و مرحله پس از کوهزایی. از مهم‌ترین کوه‌های زاگرس چین‌خورده، گنو، شب و گاوبست/گاه بست هستند (درویش‌زاده، ۱۳۸۸: ۱۱۳-۱۱۶، ۱۵۸-۱۵۹).

۲- زاگرس مرتفع یا رورانده، که در مرتفع‌ترین بخش زاگرس واقع است و به علت قراردادن در داخلی‌ترین بخش زاگرس، زاگرس داخلی نیز نامیده می‌شود. زاگرس مرتفع در قسمت شمال‌شرقی این رشته‌کوه و به صورت دیواره‌ای بلند و باریک (به عرض ده تا هفتاد کیلومتر) از شمال‌غربی به جنوب‌شرقی در شرق زاگرس چین‌خورده کشیده شده است. بر اثر برخورد دو قطعه قاره آسیا (ایران و عربستان)، سنگ‌های این زون، خرد شده است، از این‌رو این بخش را زون خرد شده نیز نامیده‌اند. رسوبات دوره پالئوزوئیک (دوران اول زمین‌شناسی)، شیل‌های سیاه دوره سیلورین (دوره سوم از دوران اول زمین‌شناسی) و رسوبات دوره‌های کامبرین و اردوئین (اولین و دومین دوره از دوران اول زمین‌شناسی) در قله‌های بلند زاگرس مرتفع همچون کوه‌های گهگم، زردکوه، دنا و اشتران کوه دیده می‌شود. بارش باران و برف در این بخش، بیشتر از مناطق دیگر است و در قله‌های کوه‌ها برف دائم و

یخچال (همچون یخچال ایل بیگ) وجود دارد (جیهانی، ۱۳۶۸: ۲۸۶/۱). رشته‌کوه زاگرس در محدوده ایران به سه بخش مجزای زاگرس شمالی، زاگرس میانی و زاگرس جنوبی تقسیم می‌شود:

۱- زاگرس شمالی، در استان‌های آذربایجان غربی، کردستان، کرمانشاه، همدان، لرستان، ایلام و شمال خوزستان واقع و ارتفاع متوسط آن دوهزار متر است. قله‌های مهم این بخش عبارت‌اند از: کوه گرّین (بلندترین قله ۳۶۳۰ متر)، در حدود پانزده کیلومتری شمال شرقی آکَشْتَر؛ الوند (بلندترین قله ۳۶۰۷ متر)، در حدود پانزده کیلومتری جنوب همدان؛ میش پَرور (بلندترین قله ۳۵۳۵ متر)، در حدود بیست کیلومتری شمال غربی بروجرد؛ خرگوشیناب (بلندترین قله ۴۶۶۱ متر)، در حدود ۵۲ کیلومتری شمال شرقی شهر الشتر؛ کبیرکوه (بلندترین قله ۲۸۱۰ متر)، در ۴۴ کیلومتری ایلام؛ خرسان (بلندترین قله ۳۲۰۰ متر)، در ۳۲ کیلومتری خرم‌آباد (جیهانی، ۱۳۶۸: ۷۷/۱-۷۹) میانگین دمای سالانه بخش شمالی زاگرس در نواحی مرتفع ۵ تا ۱۰، در نواحی با ارتفاع متوسط (مانند کرمانشاه) ۱۰ تا ۱۵ و در نواحی جنوبی آن (همچون استان لرستان) حدود ۱۵ تا ۲۵ است. میزان بارندگی سالانه زاگرس شمالی، با توجه به ارتفاع، بین سیصد تا هزار میلیمتر است (همان: ۲۸۰). زاگرس شمالی سرچشمه رودهای بسیاری است که بیشتر آنها مانند چنگوله و خوش، وارد خاكَ عراق می‌شوند یا به رودهای مهم و پرآب دیگری مانند کرخه، کارون و دز می‌پیوندند. مهم‌ترین رودهای زاگرس شمالی عبارت‌اند از سیمپنه‌رود، زربنه‌رود، سیروان، چَرَداول، قره‌سو، گاماسب، قزل‌اوزن، سیمره، کرخه و دِز (اداره کل آمار و ثبت احوال، ۱۳۲۹: ۱/۲).

۲- زاگرس میانی یا مرکزی، با جهت شمال غربی - جنوب شرقی از دره رود دز تا کوهپایه‌های شرقی کویر مَرَوَسْت، شمال دریاچه بختگان در فارس و دالکی در استان بوشهر امتداد دارد. این بخش در استان‌های چهارمحال و بختیاری، کهگیلویه و بویراحمد، مغرب استان فارس، شمال استان بوشهر، و مشرق استان‌های خوزستان و لرستان واقع است. زاگرس میانی مرتفع‌ترین و متراکم‌ترین بخش این رشته‌کوه و ارتفاع متوسط آن به ۴۴۵۹ متر می‌رسد. مهم‌ترین قله‌های این بخش عبارت‌اند از: زردکوه (بلندترین قله ۲۲۵۰ متر)، دنا (بلندترین قله ۴۴۰۹ متر)، در حدود هفده کیلومتری جنوب درّه‌شهر و اُشْتَران‌کوه (بلندترین قله ۴۱۰۰ متر)، در حدود بیست کیلومتری جنوب شهر ازنّا. (جیهانی، ۱۳۶۸: ۶۳/۱، ۲۸۰-۲۸۱ و ۲۸۶-۲۸۷) با توجه به وجود برف دائم و یخچال در قله‌های برخی از کوه‌های بخش میانی میانگین دمای سالانه زاگرس میانی در ارتفاعات ۵ تا ۱۰، در مناطق با ارتفاع کمتر ۱۰ تا ۱۵ و در دامنه‌ها و کوهپایه‌های مشرف به خلیج فارس حدود ۱۵ تا ۲۵ است. با توجه به اختلاف ارتفاع، میزان بارندگی سالانه ۳۰۰ تا ۱۲۰۰ میلیمتر است و سرچشمه مهم‌ترین و پرآب‌ترین رودهای ایران در این بخش قرار دارد که برخی از رودهای مهم آن عبارت‌اند از: قُمُروُد و زاینده‌رود، که از دامنه‌های شرقی به سوی مرکز ایران جاری‌اند، و کارون، جَرّاحی، زهره و دالّکی، که از دامنه‌های غربی به خلیج فارس می‌ریزند بارش و رطوبت فراوان در این بخش از زاگرس موجب پدیدآمدن پوشش گیاهی غنی، جنگل‌های انبوه و تنوع جانوری شده است (همان).

۳- زاگرس جنوبی، با جهت غربی - شرقی در بخش‌هایی از استان‌های بوشهر، فارس و هرمزگان امتداد دارد و کم‌ارتفاع‌ترین و پراکنده‌ترین بخش رشته‌کوه زاگرس است. وجود دره‌های متعدد پرآب و دریاچه‌های فصلی مانند بختگان، مهارلو، پریشان (فامور) از ویژگی‌های این بخش است و کوه زاگرس در این بخش (از بندر دیر تا بندر عسلویه) به کمترین فاصله با خلیج فارس می‌رسد. ارتفاع متوسط بخش جنوبی حدود ۴۴۵۹ متر است و به نواحی مرتفع‌تر، که تنگه‌های متعدد و باریک دارد، تنگستان و به نواحی مرتفع‌تر واقع در شمال تنگستان، سرحد یا سردسیر و به قُلل آن کتل می‌گویند. مهم‌ترین ارتفاعات این بخش عبارت‌اند از: خرمن‌کوه (بلندترین قله ۳۲۲۰ متر)، در حدود سی کیلومتری شمال فُسا، سفیدار (بلندترین قله حدود ۳۱۶۷ متر)، در ۳۲

کیلومتری شمال شرقی فیروزآباد، قلات سردو (بلندترین قله ۲۱۱۸ متر)، در ۲۳ کیلومتری شرق داراب. در این منطقه ناهمواری‌های کارستی جدیدتری وجود دارد که احتمالاً از دوره اولیگوسن (دوره دوم از دوران سوم زمین‌شناسی) است. در توده‌های آهکی زاگرس شکستگی بزرگی پدید آمده که تنگ چوگان نامیده می‌شود و غار شاپور در دامنه این شکاف به وجود آمده است (کیهان، ۱۳۱۰-۱۳۱۱: ۲۱۷/۲-۲۱۸ و ۲۲۸). میانگین دمای سالانه در نواحی شمالی این بخش ۱۵ تا ۲۰ در نواحی میانی، ۲۰ تا ۲۵ و در نواحی جنوبی و سواحل خلیج فارس، بیش از ۲۵ و میانگین بارش سالانه در بخش جنوبی، دویست تا پانصد میلیمتر و در نواحی نزدیک به سواحل خلیج فارس حدود صد تا دویست میلیمتر است. رودهایی که از این بخش سرچشمه می‌گیرند اغلب فصلی‌اند. مهم‌ترین رودها عبارت‌اند از: سفید (شاهپور)، شور/سور، فیروزآباد، چاه عینی و پیرمی. بر اثر زمین‌لرزه‌هایی در زاگرس به مناطق مسکونی نزدیک آن همچون اهواز، حلوان و دینور آسیب‌هایی وارد آمده است. زلزله و پس‌لرزه‌های متعدد بر منابع آب زیرزمینی زاگرس بی‌تأثیر نبود. در زاگرس مرتفع راندگی‌های متعددی در امتداد جنوب غربی وجود دارد. اندازه جابه‌جایی‌ها را تا چهل کیلومتر ذکر کرده‌اند (درویش‌زاده، ۱۳۸۸: ۱۱۸). رشته‌کوه زاگرس از نظر پوشش گیاهی دارای جنگل‌های نیمه‌خشک، شامل درخت و درختچه، و چراگاه‌های مرغوب و نیمه‌مرغوب است. رویشگاه زاگرس در یک نوار باریک، به مساحت حدود ۱۰۲۰۰۰۰ کیلومترمربع، بخش وسیعی از رشته‌کوه‌های زاگرس و اراضی اطراف را دربر می‌گیرد. پوشش جنگلی زاگرس مناسب گونه غالب بلوط ایرانی است. جنگل‌های زاگرس جزو جنگل‌های صنعتی محسوب نمی‌شوند، اما در تأمین آب کشور بسیار مؤثرند. استفاده از چوب درختان جنگل برای سوخت اهالی و چرای دام‌های افراد ساکن و کوچ‌رو از جمله علل تخریب بخش اعظم پوشش گیاهی آنجا بوده است. در زاگرس بیش از دویست گونه گیاهی شناخته شده که بسیاری از آنها منحصراً ایرانی‌اند. غیر از بلوط مهم‌ترین گونه‌های گیاهی زاگرس عبارت‌اند از: دارمازو، ویول، بنه، کیکم، خینجوک، بادام، بادام‌کوهی، ارغوان، زبان گنجشک، پلاخور، سیاه تلو، گلابی وحشی، گز، جاشیر، لاله واژگون، چویل، ریواس، گون و محلب. منطقه حفاظت شده دنا یکی از رویشگاه‌های طبیعی چنار در ایران است (درویش‌صفت، ۱۳۸۵: ۶ و ۸۳). آب‌وهوا و پوشش گیاهی مناسب منطقه موجب شده زاگرس زیستگاه مناسبی برای انواع جانوران و پرندگان حتی گونه‌های نادر جانوری باشد که احتمال انقراض برخی از آنها زیاد است، از جمله سمندر زاگرس یا سمندر لرستانی که شمار آنها از هزار کمتر است. مهم‌ترین گونه‌های جانوری موجود در زاگرس عبارت‌اند از: پلنگ، خرس قهوه‌ای، پازن، شغال، روباه، بز، قوچ، میش، عقاب، کبک. چندین منطقه حفاظت شده در رشته‌کوه زاگرس وجود دارد، از جمله پارک ملی بختگان (به مساحت ۲۷۰۰۰ هکتار)، شامل دریاچه بختگان و نواحی کوهستانی شمال آن، از ۱۳۴۷ ش منطقه حفاظت شده اعلام شد و در ۱۳۷۴ ش به پارک ملی ارتقا یافت، این پارک در استان فارس واقع و دامنه ارتفاعی آن ۲۱۶۰۰ تا ۵۴۰۰ متر و دارای انواع گونه‌های گیاهی و جانوری است؛ پارک ملی تنگ صیاد (به مساحت حدود ۲۷۰۰۰ هکتار) با دامنه ارتفاعی ۲۵۰۰ تا ۲۷۰۰ متر در استان چهارمحال و بختیاری واقع است و از ۱۳۵۲ ش منطقه حفاظت شده اعلام شد و در ۱۳۷۴ ش، به پارک ملی ارتقا یافت؛ اثر طبیعی ملی لاله واژگون، محدوده‌ای به مساحت حدود ۳۸۰ هکتار، با دامنه ارتفاعی ۲۰۷۲ تا ۲۷۰۰ متر در شهرستان فارس استان چهارمحال و بختیاری که از ۱۳۷۵ ش تحت حفاظت قرار گرفته است؛ غار قوری قلعه (کاوات) یکی از بزرگ‌ترین غارهای آبی جهان (به طول ۱۴۰،۳ متر) که در دامنه کوه شاهو و در ۲۵ کیلومتری جنوب شرقی شهر پاوه (در استان کرمانشاه) واقع است و در ۱۳۸۰ ش اثر طبیعی ملی اعلام شد، وجود استلاکتیت‌ها و استالاگمیت‌ها بر زیبایی غار افزوده است و به علت نبود نور هیچ نوع گیاهی در آن نمی‌روید؛ اثر طبیعی ملی دهلران (به مساحت ۱۴۸۴ هکتار) با دامنه ارتفاعی ۲۶۰ تا ۱۱۲۰ متر، در استان ایلام واقع است و از ۱۳۵۵ ش، با توجه به وجود چشمه آب گرم، چشمه قیر، غار خفاش، و زیستگاهی مناسب برای

خفاش‌های دم موشی، نعل اسبی، و بال سفید و سوسمار خاردم ایرانی، تحت حفاظت قرار گرفته است (آهنجیده، ۱۳۷۸: ۱۳۷ و ۱۵۵)؛ و منطقه بیستون، در استان کرمانشاه که از ۱۳۴۶ ش منطقه حفاظت شده اعلام شد و به علت توان زیستی مساعدش برای حیواناتی چون پلنگ و خرس قهوه‌ای، در ۱۳۵۴ ش به پناهگاه حیات وحش ارتقا یافت. این پناهگاه (به مساحت ۴۱۶۲۷ هکتار) در دامنه ارتفاعی ۱۳۴۰ تا ۲۹۸۰ متر واقع و ۳۸۷ گونه گیاهی در این منطقه شناخته شده که ۴۲ گونه آن انحصاری ایران است. غارهای متعدد و اثر حجاری بیستون نیز در این منطقه قرار دارند. دیگر مناطق حفاظت شده در زاگرس عبارت‌اند از: سبزکوه، در چهارمحال و بختیاری؛ کوه خیز و سُرخ در استان‌های کهگیلویه و بویراحمد و خوزستان با غارهای متعدد و دریاچه سد مارون؛ بیجار در استان کردستان؛ سفیدکوه در استان لرستان؛ منطقه کوهستانی کوه خامین در استان کهگیلویه و بویراحمد، با هدف حمایت از جمعیت پلنگ، پازن، قوچ و بز؛ الوند در استان مرکزی؛ اشترانکوه در لرستان؛ دنا؛ کبیرکوه، دینارکوه، مانشت و قلازنگ در استان ایلام؛ بوزین و مَرخیل، و قَلاجه در کرمانشاه؛ آبشار مارگون و تنگ بُستانک در فارس؛ هِلن در چهارمحال و بختیاری؛ شیمبار در خوزستان؛ و تنگ سولک در کهگیلویه و بویراحمد (درویش‌صفت، ۱۳۸۵: ۶۰، ۸۳ و ۸۹).

به طور کل منطقه زاگرس مرکزی، با گستره‌ای حدود ۱۱۴ هزار کیلومتر مربع از پهنه ایران زمین و با جمعیتی حدود ۵ میلیون نفر تمامی قلمرو یا قسمت‌هایی از چند استان غرب مرکزی کشور را در بر می‌گیرد. مشخصه بارز این منطقه وجود ناهمواری‌ها و چین‌خوردگی رشته‌کوه‌های زاگرس، با پهنه‌ای حدود صد تا سیصد کیلومتر است که دیواره‌های مرتفع غرب کشور، پدید آورده است. این دیواره بلند با فضای متنوع کوهستانی، حوزه‌های آبخیز و آبریز متعدد، به اضافه اهمیت ژئواستراتژیکی، ضرورت ساماندهی اقتصادی و آمایش منطقه را از اولویت‌های فرامنطقه‌ای، برخوردار ساخته است (شرکت مهندسی جهاد، ۱۳۷۹).

مشخصه بارز این منطقه؛ منابع غنی، اقلیم مناسب و استعدادهای طبیعی فراوان است که علیرغم شرایط استثنائی به دلایل مختلف تاکنون محروم مانده و منطقه را در حاشیه توسعه قرار داده است. منطقه مزبور قسمتی از گستره سلسله جبال بزرگ زاگرس است که از شمال غرب به جنوب شرق امتداد دارد. طویل‌ترین خط مستقیم در جهت درازای این منطقه حدود ۳۰۰ کیلومتر است. از نظر موقعیت جغرافیائی منطقه زاگرس مرکزی در منطقه‌ای بین ۲۹ درجه و ۴۹ دقیقه تا ۳۴ درجه و ۲۰ دقیقه عرض شمالی و حدود ۴۶ درجه و ۵۰ دقیقه تا ۵۳ درجه و ۰ دقیقه طول شرقی قرار گرفته است. منطقه زاگرس مرکزی، قلمرو سیاسی اداری تمامی استان‌های لرستان (حدود ۲۵ درصد) از وسعت منطقه، چهارمحال و بختیاری (۱۳ درصد) کهگیلویه و بویراحمد (۱۲ درصد) را شامل می‌شود. همچنین قسمت‌هایی از استان خوزستان (۲۶ درصد) استان اصفهان (۱۰ درصد) و استان فارس (۱۳ درصد) را در بر می‌گیرد (همان).

تصویر زاگرس و گستره آن

ارتفاعات و گردنه‌های زاگرس

۱- پاتاق یا عقبه حلوان

پاتاق (یا پاتاق؛ در برخی منابع: پاتاق/پایطاق)، منطقه‌ای با اهمیت حساس نظامی در مغرب ایران و نیز نام سابق دهستان، نام تنگ، گردنه، ده قدیمی و جایگاه یکی از آثار کم‌نظیر باستانی از عصر تمدن ایرانی پیش از اسلام. پاتاق در استان کرمانشاه، بین شهرهای کِرد و سرپل زهاب (ازهاب) واقع است و طی تاریخ ایران، در سرنوشت جنگ‌های غرب کشور، اهمیت نظامی و جغرافیایی تعیین‌کننده‌ای داشته است. دهستان سابق پاتاق (از ۱۳۷۲ش: دهستان بشیوه) در بخش مرکزی شهرستان سرپل زهاب قرار دارد. به شیوه- پاتاق از شمال و شمال‌غربی به دهستان حومه سرپل، از جنوب و مغرب به دهستان قلعه شاهین و از مشرق به دهستان حومه کُرد (در شهرستان اسلام‌آباد غرب) محدود است. دارای ۲۹ آبادی است و مرکز آن آبادی ریزه‌وند نجف و از آبادی‌های قدیمی آن ده پاتاق است. (مرکز آمار ایران، ۱۳۷۶) رشته‌کوه‌های زاگرس، که برخی از پرابهت‌ترین تنگه‌های جهان را دارد (اُبرلندر، ۱۹۵۸: ۱۹۵)، به کوه‌های پاتاق هم معروف است (کیهان، ۱۳۱۰-۱۳۱۱: ۴۸/۱؛ مصاحب، ۱۳۸۰: ذیل ماده پاتاق) کوه‌های پاتاق با جهت شمال‌غربی- جنوب‌شرقی ممتد است. تنگ پاتاق، که حساس‌ترین قسمت پاتاق است، در شمال‌شرقی ده پاتاق واقع است. موقعیت حساس و وضع طبیعی تنگ در آثار بسیاری از نویسندگان تاریخ نظامی و سیاحان ایرانی و خارجی که از آن گذشته‌اند، وصف شده است (قائم‌مقامی، ۱۳۳۳: ۲۳۰). گردنه پاتاق که از گذرگاه‌های صعب‌العبور منطقه است، از تلاقی کوه نوا/ نوح (مرتفع‌ترین قله: ۲۴۸۲ متر) با کوه‌های دالاهو (مرتفع‌ترین قله: ۲۵۰۰، ۲ متر) تشکیل شده است (سازمان برنامه و بودجه استان کرمانشاه: ۶). اختلاف ارتفاع رأس گردنه با شهر قصرشیرین حدود ۱۳۲۰ متر است (دومورگان، ۱۳۳۹: ۷۵/۲). همین اختلاف ارتفاع در مسافتی کم و صعب‌العبور، ارزش نظامی خاصی به تنگ و گردنه پاتاق بخشیده است (رزم‌آرا، ۱۳۲۰: ۴۰-۴۱) به گردنه پاتاق «دروازه آسیا»، «دروازه زاگرس» و «عقبه حُلوان» نیز گفته شده است (کریمی، ۱۳۱۶: ۱۸۰).

نام حلوان در بسیاری آثار تاریخی و جغرافیایی دوران اسامی به کرات آمده و از جمله «دینوری» که چنین نقل می‌کند که حلوان از شهرهای معروف عراق در یکصد و شصت کیلومتری شمال‌شرقی بغداد، به روزگار خسروان ایرانی آباد بوده است و هاشم بن عتبه بن ابی‌وقاص در حکومت عمر آن را گشود (دینوری، ۱۳۷۱: ۶۲، پانوش ۴۹)؛ حلوان آخرین شهر عراق بر دامنه کوه و فاصله آن تا بغداد پنج منزل است (ابن خلدون، ۱۳۵۹: ۳۹۸).

به نقل از «مقدسی»، حلوان، یکی از شهرهای مهم اقلیم چهارم و یکی از شش خورهی مهم عراق به شمار می‌آمده است (مقدسی، ۱۹۶۷: ۱۵۷). اعتمادالسلطنه می‌گوید که «حلوان، شهری است در دامنه کوهی که مشرف به عراق است و ما او را در صورت عراق به صورت درآوردیم. بنای شهر حلوان از خاک و خشت و ابنیه سنگی نیز دارد.» (اعتمادالسلطنه، ۱۳۶۷: ۲۰۷۹، ۲۰۸۲ و ۲۰۸۳) نیز نوشته که «دالس» اسم «رود دیاله» است که از کوه پاتاق سرچشمه می‌گیرد و از شهر زور گذشته به دجله می‌ریزد (اعتمادالسلطنه، ۱۳۶۳: ۹۴).

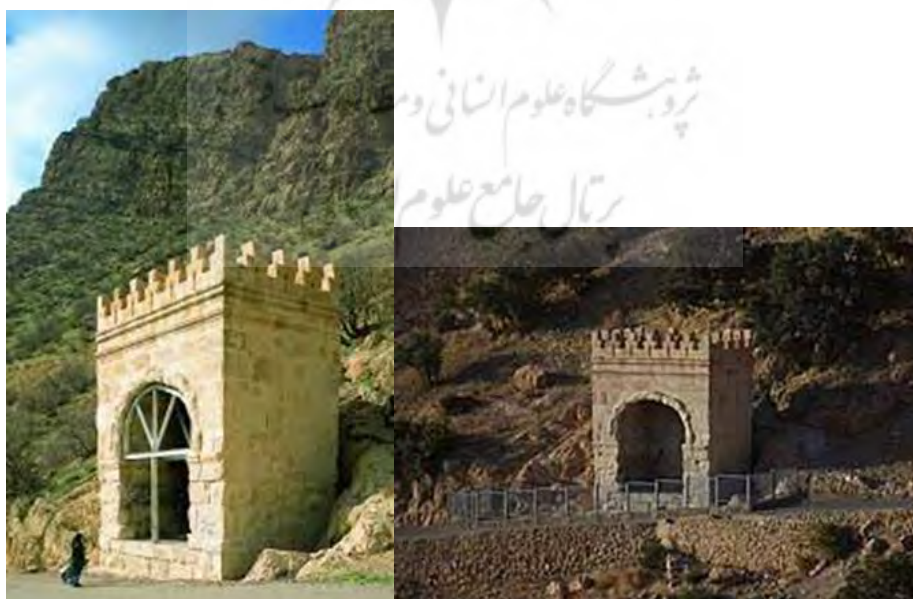
مصالح بازمانده بنایی باستانی، چند اتاق نسبتاً سالم و طاق‌های گهواره‌ای نزدیک ده پاتاق، و نوع استفاده از قلوه سنگ و ملاط در این بنا، شباهت آشکاری با مصالح و اسلوب‌های معماری عصر ساسانی، به ویژه در منطقه غرب، دارد (فیروزیان، بیتا: ۹۶). دکان داوود/ کل داوود و آثار دیگری که قدمت آنها را به عصر پیش از تاریخ ایران، مادها، اشکانیان و ساسانیان نسبت

می‌دهند، نزدیک ده پاطاق است (مشکوتی، ۱۳۴۹: ۱۶۲). پاطاق دارای دو زیارتگاه به نام‌های پنجه‌علی و مزار حضرت عباس است (شرکت مهندسی جهاد: ۱۳۷۹)، راهی که از پاطاق می‌گذرد. راه اصلی و فعلی کرمانشاه- قصر شیرین، از دیرینه‌ترین ایام محل عبور مسافر، کالا، قشون و ادوات نظامی میان مراکز جمعیتی و کانون‌های فعالیت اقتصادی در دشت‌های فلات ایران و مراکز واقع در جلگه بین‌النهرین بوده است. قدمت این راه را با قطعیت و دقت نمی‌توان تعیین کرد. احتمال دارد که از عصر نوسنگی از این راه استفاده شده باشد، اما به طور قطع از حدود هزاره سوم قبل از میلاد از آن استفاده بازرگانی و نظامی می‌شده است (دیاکونوف، ۱۳۷۵: ۸۷).

در عصر ساسانیان، ارتباط میان تیسفون با شهرهای مرکزی ایران از همین راه بود (کریستن‌سن، ۱۳۷۰: ۱۸۹). مسلمین پس از فتح حلوان در سال نوزدهم، به دامنه کوه‌های پاطاق رسیدند، اما با نحوه گذر از کوهستان‌ها و فنون رزم در نواحی کوهستانی آشنا نبودند و از این‌رو با احتیاط به نواحی کوهستانی زاگرس نزدیک شدند (اشپولر، ۱۳۷۹: ۱۴/۱). نیروهای ایرانی در پس کوه‌های زاگرس در حال سازماندهی مجدد و آماده ساختن قوای خود برای فرود از گردنه پاطاق و نبرد با آنان بودند و خبر این را نیز به خلیفه عمر داده بودند. (ر.ک: طبری، ۱۳۶۴: سلسله اول، اخبار جنگ نهانود: ۲۵۹۶) قوای عرب در سال ۲۱ وارد عقبه حلوان شدند و پیشروی در تنگ پاطاق را آغاز کردند. جنگ خونینی در گرفت و مقاومت نیروهای ایرانی درهم شکست و عرب‌ها از گردنه پاطاق گذشتند و کلید فتح ولایت ماد و شهرهای قرمسی (کرمانشاه)، دینور، نهاوند و همدان را به دست آوردند. (بلعمی، ۱۳۶۶: ج ۱، ۵۰۷؛ قوزانلو، ۱۳۱۵: ج ۱، ۳۱۶-۳۲۲) در عصر اسلامی که بغداد به مرکز سیاست عالم اسلام و به یکی از کانون‌های فعال اقتصادی تبدیل گردید، همان راه دوباره فعال شد (لسترینج، ۱۳۶۴: ص ۱۰ و ۲۰۶). آنچه در آثار جغرافی‌نویسان و تاریخ‌نگاران اسلامی به نام «عقبه حلوان» (مقدسی، ۱۹۶۷: ۱۳۴ و ۳۳۷؛ حموی، ۱۸۶۶-۱۸۷۳: ۳۱۹/۲)، «گریوه طاق گرا» (مستوفی، ۱۳۸۸: ۱۶۵) و «گردنه طاق گرا» در آثار جدیدتر، از آن یاد شده است، به منطقه پاطاق و راه مهمی که از آن می‌گذرد اشاره دارد. در عصر صفویه، در دست داشتن پاطاق از هدف‌های مهم نظامی ایران و عثمانی بود (مقتدر، ۱۳۲۰: ۲۱). طاق گرا در گردنه پاطاق (با شماره ثبت تاریخی ۳۳) در نقطه‌ای با چشم‌اندازی ممتاز، طاقی سنگی برجاست که نظر متخصصان درباره تاریخ بنا و کاربرد آن متفاوت است (مشکوتی، ۱۳۴۹: ۱۶۷). نام طاق که در منابع به صورت طاق گرا/ گرا (در لغت به معنای سرتراش، حجام و دلاک رجوع کنید به دهخدا، ذیل «گرا» و «گرا»؛ معین، ذیل «گرا» و کرا، گرا، گره، گیر، گیره (واندن‌برگ، ۱۳۴۸) نیز آمده است. احتمالاً از «گریوه» در اوستایی و «گریوگ» در فارسی میانه (مکنزی، ۱۳۷۳) به «گریوه» به معنای «گردنه» تبدیل شده است (معین، ۱۳۸۶: ذیل «گریوه»). ارتفاع آن از سطح زمین تا بالاترین نقطه مجموعه ۱۱/۷ متر، از کف تا زیر هلال سقف ۵/۲۹ متر، ارتفاع مدخل طاق از سطح زمین ۱/۲۰ متر، عمق ۳/۱۰ متر و جرزهای طرفین هر کدام ۱/۸۰ متر است. (کامبخش‌فرد، ۱۳۵۵: ۲۱؛ ارقام در منابع مختلف با اندکی تفاوت ذکر شده است) در طاق از دوره اشکانیان و ساسانیان آثار حجاری ظریفی باقی مانده است. (مشکوتی، ۱۳۴۹: ۱۶۷) در انتهای طاق، تخته سنگ مستطیل شکلی است که گویا آن را برای نقر کردن کتیبه یا نقشی آماده کرده بوده‌اند. در ۲۵ متری مشرق طاق، قسمتی را در وسط تخته سنگی به ابعاد ۱/۵۶ و ۱/۷۲ تراشیده‌اند که علت آن مجهول است (فیروزیان، بی‌تا: ۹۴-۹۵). در سال‌های ۱۳۵۴-۱۳۵۵ در جلو طاق به منظور یافتن قطعه‌های گمشده بنای طاق کاوش‌های باستان‌شناسی انجام گرفت که گذشته از یافتن این قطعه‌ها، بخشی از جاده قدیمی کاروانرو نیز از زیر خاک بیرون آمد (کامبخش‌فرد، ۱۳۵۵: ۴). به طور کلی این طاق بر اثر استفاده‌های نادرستی که طی قرون از آن کرده‌اند آسیب‌های جدی دیده است. فلاندن، جهانگرد فرانسوی، که در ۱۲۵۶-۱۲۵۷/ق ۱۸۴۰-۱۸۴۱م، در دوره محمدشاه قاجار (۱۲۵۰-۱۲۶۴)، منطقه

پاتاق را دیده، به بخشی از ویرانی بالای طاق اشاره کرده و اسلوب معماری طاق را از اسلوب بناهای عصر ساسانی دور ندانسته است (ص ۲۱۴) بارتولد نظر هرتسفلد را نقل کرده است که «تاریخ بنای طاق باید سیصد سال قدیمتر از پایکولی» و کار معماری از شمال بین‌النهرین باشد (بارتولد، ۱۳۶۴: ۱۹۹، پانویس ۲۱).

گیرشمن این طاق را شبیه به معبد بیشاپور و اسلوب معماری ساسانی آن را در ادامه معماری پارتی می‌داند (گیرشمن، ۱۳۷۴: ۳۸۶/۲-۳۸۷). به عقیده مورگان این بنا از روی نقشه طاق‌بستان ساخته شده است، اما به جای آنکه طاق را مانند طاق‌بستان در صخره بتراشند، از سنگ‌های تراشیده ساخته‌اند. (همان: ۱۰۷/۲) به گمان پوپ این طاق در اواخر عصر ساسانی ساخته شده است. (همان: ۵۰۹/۲-۵۱۰) کامبخش‌فرد، باستان‌شناس ایرانی، نیز با بررسی دقیق طاق نتیجه گرفته است که این طاق با بنای آناهیتا در کنگاور هم‌زمان ساخته شده است و قدمت آن باید بین سده سوم تا حدود سده هفتم میلادی (اواخر عصر ساسانی) باشد (کامبخش‌فرد، ۱۳۵۵: ۷). درباره علت بنای طاق در این محل و کاربرد آن نیز اختلاف نظر هست: به گمان فلاندن (همان) این طاق توقفگاه موکب شاهی بوده است. راولینسون آن را باجگاهی برای دریافت عوارض گمرکی از کالاهای بازرگانی در مرز پادشاهی ماد فرض کرده است. (همان: ۲۰). کامبخش‌فرد با توجه به موقعیت مکانی طاق و تسلط آن بر راه و قرار گرفتن آن در کنار جاده، این احتمال را که پاسگاه، استراحتگاه یا یادگار احداث شدن و انجام یافتن ساختمان راه باشد، منتفی ندانسته (همان: ۴)، اما به لحاظ ویژگی‌های معماری گفته است که شکل اجزای بنا بیشتر حالت بنای یادبود را القا می‌کند. (همان) نیز تجمع شیوه معماری مادی، پارتی و رومی را در شکل اصلی این طاق، بااهمیت می‌داند. (همان: ۲۱) طاق‌گرا در باورهای مذهبی گروهی از کردان محلی، گرامی و مقدس است؛ در آنجا شمع روشن می‌کنند و شماری از گذرندگان و کوچروان بدنه‌های سنگی طاق را می‌بوسند و شماری از کردان اهل حق این محل را زیارت می‌کنند و در گذشته، به درختی که بر فراز طاق روییده بوده است، دخیل می‌بسته‌اند (همان: ۵).

پاتاق یا عقبه حلوان

در ادامه بایسته می‌نماید افزون بر گواهی‌های تاریخی و جغرافیای تاریخی به شواهد باستان‌شناختی منطقه اشاره کنیم؛ مسافری که در مسیر خویش از غرب به شرق راه می‌پیماید، هنگام رسیدن به گردنه پاتاق در ابتدا با سازه موسوم «زیج منیجه» منیژه برمی‌خورد، این بنا در جنوب‌شرقی روستای پاتاق، دهستان به شیوه، بخش مرکزی شهرستان سرپل‌ذهاب و به فاصله ۴ کیلومتری از بنای یادمانی طاقگرا و بر سر راه کرمانشاه به سرپل‌ذهاب قرار گرفته است. زیج منیژه، بنایی با پلان مستطیلی شکل در امتداد جهت شرقی- غربی است و در حاشیه رودخانه‌ای بهنام «ماراب» قرار دارد که از چشمه پرآبی به همین نام شکل می‌گیرد. گزارش شده که در مسیر این رودخانه، چند آسیاب وجود داشته است؛ هر چند در نزدیکی چشمه هم سنگی با فضایی مدور کنده شده وجود دارد (ده‌پهلوان و همکاران، ۱۳۹۷).

زیج منیجه

در سال‌های ۴۷-۱۳۴۶ ه.ش. هیئتی متشکل از «علی اکبر سرفراز»، «محمد رحیم صراف» و «اسماعیل یغمایی» از اداره کل باستان‌شناسی وقت، بنای مذکور را در جریان گذرای استان کرمانشاهان مورد بررسی قرار داده است. هیئت، بنای مذکور بررسی را متعلق به دوره‌ی ساسانی می‌داند (سرفراز و کیانی، ۱۳۴۷). پس از آن، «ولفرام کلایس» اقدام به ترسیم پلانی از این بنا می‌نماید. وی بنای مذکور را کاروانسرای از دوره‌ی ساسانی می‌داند (کیانی و کلایس، ۱۳۷۳: ۵۱۵).

این بنا که نسبتاً سالم باقیمانده، دارای پلان مستطیل شکلی است که با جهت شرقی- غربی ساخته شده است. بنای معروف به زیج منیژه، به ابعاد $۵۷ \times ۳۵/۵$ متر است که متشکل از تعدادی اتاق و راهروهای سراسری است. در بخش مرکزی بنا، تالاری به ابعاد $۴/۸۰ \times ۶$ متر وجود دارد که اطراف آن را دالانی احاطه کرده است. در هر ضلع تالار مرکزی (شاهنشین) درگاهی به عرض $۱/۲۰$ و طول $۱/۷۰$ متر ایجاد شده که از طریق آن می‌توان به دالان محیطی رسید که بر گرداگرد تالار مرکزی ایجاد شده است. هر یک از این درگاه‌ها دارای- قوس سوراخ کلیدی- است که با سنگ‌های تراشیده ساخته شده‌اند. نکته جالب توجه در مورد این بنا، اینکه تمام فضاهای آن به یکدیگر ارتباط دارند. این بنا در سال ۱۳۸۴ ه.ش. به عنوان کاروانسرا با ریشه دوره ساسانی و با شماره ۱۳۴۱۰ در فهرست آثار ملی ثبت شد (برگرفته از پرونده ثبتی زیج منیژه با توجه به وجود جاده یاد شده و نیز بنای طاقگرا، بنای زیج منیژه توسط بسیاری از صاحب‌نظران، کاروانسرای میانراهی و متعلق به دوره ساسانی معرفی شده است (ده‌پهلوان و همکاران، ۱۳۹۷: ۲۴۰).

«حاجیه خانم علویه کرمانی» در بازگشت از سفر عتبات خود در عهد ناصری به منطقه طاقگرا می‌رسد و چنین آورده است: «دو از روز چهارشنبه گذشته وارد طاقگرا شدیم، آنجا هم، همه درخت‌های سبز خرم، رودخانه بزرگی، خانه‌هاشان روی کوه، همه سنگی، سقف‌ها همه چوب، ولی در کاروانسرا زوار گرفته بود. ما رفتیم در خانه‌ها منزل کردیم.» (وزیری کرمانی، ۱۳۸۶: ۶۶).

۲- گردنه اسدآباد (با نام باستانی آدرایانا)

شهر اسدآباد بین مدار ۳۴ درجه و ۳۵ دقیقه تا ۳۴ درجه و ۶۰ دقیقه عرض شمالی و ۴۷ درجه و ۴۷ دقیقه تا ۴۸ درجه و ۱۵ دقیقه طول شرقی قرار دارد. این شهر در غرب استان همدان و در همسایگی دو استان کردستان و کرمانشاه قرار گرفته است. این شهر از شمال به شهرستان قروه استان کردستان، از غرب به شهرستان کنگاور و کلیای‌های سنقر از توابع استان کرمانشاه و از شرق به شهرستان‌های بهار و تویسرکان استان همدان محدود می‌شود مساحت شهر اسدآباد ۳۴۴ حدود ۷۹۳۷ در سال هکتار بوده است که در مقایسه با استان رقمی معادل ۲ درصد مساحت استان را اشغال نموده است. با توجه به جمعیت ۵۵۰۰۰ نفری این شهر (طبق سرشماری سال ۹۰) دارای تراکم نسبی ۶۱ نفر در هکتار می‌باشد. ارتفاع متوسط اسدآباد از سطح دریا ۱۵۸۵ متر است. از لحاظ تقسیمات سیاسی شهرستان اسدآباد دارای ۲ شهر به نام‌های اسدآباد و آجین، ۲ بخش مرکزی و پیرسلیمان، ۶ دهستان سیدجمال‌الدین، دربند رود، جلگه، پیرسلیمان، کلیایی، چهاردولی و ۹۹ روستای دارای سکنه است. گردنه اسدآباد یکی از گردنه‌های مهم و مواصلاتی استان همدان و غرب کشور است که سرگذشت پُرفراز و نشیب‌های تاریخی این گردنه مانند پیچ‌وخم‌های خودش بسیار است. این گردنه همدان را به کرمانشاه و منطقه غرب کشور متصل می‌کند. از این رو در طول تاریخ یک موقعیت خاص محسوب می‌شده است. گردنه اسدآباد با طول بیش از ۱۷ کیلومتر بین دو کوه کرکس و آلمابلاغ و در ارتفاع حدود ۲ هزار و ۵۰۰ متری در نزدیکی کوه قراول‌خانه قرار گرفته است. قله آلماقلاغ یا قله آلمابلاغ یکی از قله‌های کوهستان الوند است که در شهرستان اسدآباد واقع شده، این قله ۲۹۹۷ متر ارتفاع دارد. آلماقلاغ در شمال غربی رشته‌کوه الوند قرار دارد و مجاور روستاهای قشلاق، باباعلی، تاج‌آباد، اختاچی، همه کسی، ملهم دره، حسن‌آباد امام و روستای قراکندپیرملو واقع است. فاصله این کوه تا شهر همدان ۴۶ کیلومتر است و به خاطر دارا بودن معادن سنگ آهن با درجه خلوص بالا، اهمیت زیادی دارد. بهترین مسیر صعود به این قله، از طریق روستای باباعلی و نیز از طریق روستاهای تاج‌آباد و اختاچی امکان‌پذیر است. آلماقلاغ در فصل بهار بسیار زیباست و به علت صخره‌ای بودن می‌تواند مورد استفاده سنگ‌نوردان قرار گیرد. از گیاهان معروف آن لاله ساقه‌کوتاه یا گل حسینی، تره کوهی، لاله واژگون، ریواس، آنغوزه (کِما) و... است (ابراهیمی، ۱۳۸۲: ۹۶۴). در آغاز جنگ جهانی اول در سال ۱۹۱۴م (۱۲۹۳ش) در اروپا که شعله‌های آن آتش ایران را هم فراگرفته بود، بیگانگان به خاک ایران را اشغال کردند که اسدآباد هم یکی از این مناطق اشغالی بود. عثمانی‌ها بعد از شکست در منطقه آوج، در اسدآباد سنگر گرفته و آنان از مسیر گردنه وارد این منطقه شده بودند و عده‌ای از نظامیان روس هم از گردنه سرازیر شدند و در سینه مصلائی اسدآباد موضع می‌گیرند. به هر حال دی ماه ۱۲۹۵.ش لشکر روس از عثمانی‌ها، شکست سختی می‌خورند و عقب‌نشینی می‌کنند (خبرگزاری صداوسیما، مرکز همدان، کد خبر: ۱۳۹۹، ۲۹۷۵۴۷۹). عثمانی‌ها نیز برای عبور از گردنه اسدآباد، روزی بیش از ۳۰۰ کارگر را بدون مزد و اجرت برای پاک کردن برف گردنه به بیگاری می‌گرفتند. در ادامه جنگ جهانی اول انگلیسی‌ها با عده‌ای از هندی‌ها که اسیر آنها بودند از کنگاور وارد اسدآباد و همدان می‌شوند و مصیبت‌هایی را بار می‌آورند که هرگز از ذهن نسل‌های گذشته فراموش نشد و نسل‌های آینده نیز

فراموش نخواهند کرد. سربازان متجاوز و زورگوی انگلیسی، در مدتی که در اسدآباد بودند، همانند روسی‌ها و عثمانی‌ها جز قحطی، ظلم، ستم و تجاوز به این شهر کار دیگری نکردند، از ظلم‌های نوشته شده در تاریخ می‌توان به گماردن هندیان در مظهر قنات اسدآباد (آب آشامیدنی اهالی منحصر به همین قنات بود) اشاره کرد که نمی‌گذاشت اهالی از آب آن قنات استفاده کنند و وقتی یک نفر که قصد پر کردن کوزه از مظهر قنات را داشت، به ضرب گلوله کشته می‌شود. این قوم مهاجم با تمام مشکلاتی که بی‌دلیل برای مردم ایران درست کرده بودند، هنگام خروج از اسدآباد (۱۲۹۷ش)، هر آنچه را نمی‌توانستند ببرند، آتش زده و از بین بردند حتی حلب‌های خالی بنزین و نفت را زیر خاک مخفی می‌کردند که مبدا دست ایرانیان بیافتد و سود ناچیزی از آن نصیبشان شود. در واقع جنگ جهانی اول و عبور عثمانی‌ها، روس‌ها و انگلیسی‌ها از گردنه اسدآباد و این شهر جز ویرانی هیچ چیز نداشت و این بی‌توجهی به این گردنه مهم و حساس تا پیروزی انقلاب وجود داشت، اما بعد از پیروزی انقلاب اسلامی تغییر و تحولی در گردنه اسدآباد رخ داد (همان).

بر پایه گزارش ایزودور خاراکسی در سده نخست میلادی، آدراپانا سومین ایستگاه ماد علیا از مرز غربی بوده است. به گفته او آدراپانا مقری شاهنشاهی بود و به دست تیگران ارمنی ویران شد: «در سه سخونی مرز ماد علیا، شهر کنکوبار قرار دارد، و معبد آرتیمیس در آنجاست در سه سخونی اینجا بازیگربان است که محل گرفتن خراج راه است. از آنجا به فاصله چهار سخونی به سوی آدراپانا، قصری در ناحیه باتانا (اکباتانا) است و این قصر را تیگران، شاه ارمنستان ویران کرد. در دوازده سخونی آنجا باتانا، پایتخت ماد، خزانه و معبدی واقع است که در آن مدام قربانی به آنائیتیس تقدیم می‌کنند.» (اسکاف، ۱۳۷۴: ۷، به نقل از احدیان: ۱۳۹۸)

تیگران معروف به کبیر بین سال‌های ۹۵-۵۵ ق.م. شاه ارمنستان بود. او گروگان ارمنیان نزد مهرداد دوم اشکانی بود، ولی با واگذاری زمین‌هایی در مرز ماد، آزادی خود را بازخرید. او پس از درگذشت مهرداد ضمن بازپس‌گیری زمین‌هایی که واگذار کرده بود، سرزمین ماد علیا را مورد تاخت و تاز قرار داد و آن را غارت کرد (جکسون، ۱۳۶۹: ۲۷۰). احتمالاً تخریب آدراپانا در لشکرکشی او علیه اشکانیان در سال ۸۷ قبل از میلاد صورت گرفت که برای مدتی شاهراه میان ماد و میان‌رودان بسته شد. آدراپانا در دوازده سخونی غرب هگمتانه و بر این شاهراه قرار داشته است. بسیاری از پژوهشگران برجسته، آدراپانا را با روستای آرتیمان در جنوب الوند برابر می‌دانستند، اما بازنگری‌های بعدی نادرستی این نظریه‌ها را آشکار کرد و این مسافت را با ناحیه اسدآباد منطبق دانسته‌اند. در چهار سخونی غرب آن، بازیگربان بوده است (برونر، ۱۳۸۸). جکسون بازیگربان را برابر اسدآباد می‌داند (جکسون، ۱۳۶۹: ۲۸۱). آنگونه که از این نام بر می‌آید بازیگربان در دوران اشکانیان (و احتمالاً پیش از آن) گمرک‌خانه بوده است. سه سخونی آن سوی تر از بازیگربان، کنگاور قرار داشته است. اهمیت همدان و کنگاور به عنوان مراکز دینی و آیینی، به دوران سلوکی و به احتمال زیاد به اواخر هخامنشی بازمی‌گردد. در صورتی که نام آدراپانا مستقیماً از فارسی باستان «دارنده حمایت [الوهیت] آتش» مشتق شده باشد، نشان می‌دهد این مکان در مکتب دینی هخامنشی نیز اهمیت داشته است. در صورتی که آدراپانا پیش از دوران اشکانی یک مرکز آیینی بوده است، می‌توان به دو نوع کاربری منطقی این مکان توسط اشکانیان اعتقاد داشت. یعنی همزمان با گسترش شاهنشاهی اشکانی به غرب در نیمه قرن دوم قبل از میلاد این مکان هم کاخی بیرون از شهر هگمتانه و در نزدیکی آن و هم احتمالاً محل نگهداری آتشی آیینی و دودمانی بوده است. باید افزود که احتمالاً ساخت شهرکی در این مکان نیز برای اشکانیان ضروری می‌نموده است، چرا که موقعیت آنان حکم می‌کرد که در این شاهراه مهم، تسهیلاتی داشته باشند (برونر، ۱۳۸۸).

از این رو آدراپانا جاینامی باستانی به معنای «جای پاسداری از آتش» بوده و نام قصری در ناحیه شهر امروزی اسدآباد یا در نزدیکی این شهر بوده است. دقت در گزارش ایزودور خاراکسی و بررسی فاصله‌های گفته شده، چنین می‌نماید که احتمالاً راه آدراپانا به اکباتان از دره شمال غربی ناحیه اسدآباد می‌گذشته است. طول این راه با فاصله دوازده سخونی ذکر شده میان آدراپانا و اکباتان برابری می‌کند. این فرض که آدراپانا در این مسیر بوده است ما را به شمال غربی شهر اسدآباد و جایی که امروزه تپه باستانی خاکریز در آن جا قرار دارد، رهنمون می‌سازد. تپه باستانی خاکریز در میان روستای خاکریز، در فاصله دو کیلومتری حومه شمال غربی شهر اسدآباد قرار دارد (احدیان، ۱۳۹۸: ۱۷۰).

گردنه اسدآباد

۳- چار زبر (مرصاد)

تنگه چهارزبر (به کردی: چوارزه‌وهر) در ۴۴ کیلومتری غرب کرمانشاه قرار دارد. جاده ترانزیتی کرمانشاه- خسروی از این تنگه می‌گذرد. این تنگه بعد از شهر ماهیدشت به طرف اسلام‌آباد واقع شده است. این گردنه در بین کوه‌های کورکور به ارتفاع ۱۸۲۴ متر با گسترش طولی به امتداد ۲۲۰۰ متر و عرض ۸۰۰ متر و کوه تنگ‌شوهان با ارتفاع ۱۹۶۶ متر با گسترش طولی به امتداد ۶/۵ کیلومتر و عرض ۱/۵ کیلومتر و کوه زاخ با ارتفاع ۲۱۵۵ متر با گسترش طولی به امتداد ۵/۵ کیلومتر و عرض ۲ کیلومتر، کوه تنگ شوهان با ارتفاع ۶ متر با گسترش طولی به امتداد ۶/۵ کیلومتر و عرض ۵/۱ کیلومتر و کوه شیرنری با ارتفاع ۲۳۶۳ متر با گسترش طولی به امتداد ۸ کیلومتر و عرض ۴ کیلومتر می‌باشد روستای چهار زبرعلیا جزء دهستان ماهیدشت کرمانشاه در ۱ کیلومتری تنگه و در ۲۵ کیلومتری شمال شرق اسلام‌آباد غرب واقع گردیده است. چهار زبر یکی از بهترین موانع و عوارض حساس طبیعی و مهم‌ترین معبر وصولی به شهر کرمانشاه می‌باشد. این رده دفاعی ما بین ارتفاعات کورکور، با ارتفاع ۱۸۲۴ متر و دارای یک قله به طول یک کیلومتر و عرض ۷۰۰ متر می‌باشد. شیب آن در شمال روستای دارخور حسن‌آباد ۱۸ درصد و از بالاترین نقطه ارتفاع تا روی جاده ۱۰ درصد است. طول ارتفاع ۳ کیلومتر و عرض آن بین ۵۰۰ تا ۱۰۰۰ متر دارای امتداد شمال غربی- جنوب شرقی است. جنس ارتفاع در دامنه از خاک رس و در قله از رگه‌های ممتد صخره‌ای آهکی است. کوه تنگ‌شوهان، ارتفاع کمال‌الدین، ارتفاع زاخ، ارتفاع شیرنری از ارتفاعات مهم نظامی و استراتژیک تنگه چهار زبر به شمار می‌آیند (نخعی، ۱۳۹۷).

جمهوری اسلامی ایران این تنگه را به دلیل وقوع عملیات مرصاد در مرداد ۱۳۶۷ و دفع عملیات فروغ جاویدان (که از سوی سازمان مجاهدین خلق ایران به اجرا درآمده) تنگه مرصاد نامیده است. زمینه این عملیات را می‌توان در تصور و تحلیل نادرست گروهک منافقین از اوضاع سیاسی نظامی ایران جست. تحلیل آنان بر این بود که پذیرش قطعنامه ۵۹۸ از سوی ایران، با توجه به

برتری نظامی نیروهای عراقی و موفقیت نیروهای عراقی در بعضی از جبهه‌ها، نشان از ضعف و عقب‌نشینی رزمندگان اسلام و سرخوردگی مردم از جنگ و جدایی مردم از دولت می‌باشد. آنان بر این اعتقاد بودند که پذیرش قطعنامه از سوی ایران امری غیرممکن می‌باشد و تنها در صورتی جمهوری اسلامی قطعنامه را خواهد پذیرفت که به لحاظ سیاسی - نظامی و اقتصادی به بن‌بست کامل برسد. به عقیده آنان اقدام به پذیرش قطعنامه از سوی ایران به منزله فروپاشی نظام خواهد بود و با سرنگونی قطعی حکومت ایران، زمینه برای انتقال قدرت به سازمان آنان فراهم خواهد شد. با توجه به این تحلیل و با توجه به وضعیت پدید آمده در جنگ (برتری نظامی عراق در بعضی از محورها)، منافقین فرصت را غنیمت شمرده و برای تحقق اهداف خود عملیاتی را که برای شهریور ۶۷ پیش‌بینی کرده بودند را، دو ماه جلو انداخته و اواخر تیر ۱۳۶۷ با یورش به مرزهای غربی عملیات خود را آغاز کردند. منافقین بر اساس یک برنامه زمان‌بندی شده ۳۳ ساعته، در طرح خود برای رسیدن به تهران قصد داشتند با بهره‌گیری از ۲۵ تیپ طی پنج مرحله، از شهرهای سرپل‌ذهاب، اسلام‌آباد، همدان و قزوین عبور کرده و خود را به تهران برسانند و نظام جمهوری اسلامی را سرنگون سازند (شعبانی، ۱۳۹۲). در این عملیات دشمن با در اختیار داشتن ۲۵ تیپ که مجموعاً چهار تا پنج هزار نفر را در بر می‌گرفت و همچنین با بهره‌گیری از مساعدت‌های دولت عراق که شامل ۱۲۰ دستگاه تانک، ۴۰۰ دستگاه نفربر، ۹۰ قبضه خمپاره‌انداز ۸۰ میلی متری، ۳۰ قبضه توپ ۱۲۲ میلی متری، ۱۵۰ قبضه خمپاره ۴۰۰ میلی متری، هزار قبضه تیربار کلاشینکف، ۳۰ قبضه توپ ۱۰۶ میلی متری و ۱۰۰۰ دستگاه کامیون و خودرو می‌شد به مرزهای غربی کشور حمله کرد (شمخانی، ۱۳۶۷). فرماندهی کل عملیات به دست شخص مسعود رجوی و مریم رجوی بود که پنج محور با فرماندهان مشخص برای تسخیر محورهای اسلام‌آباد، کرمانشاه، همدان، قزوین، تهران در نظر گرفته شده بود (دفتر سیاسی حوزه نمایندگی ولی فقیه در سپاه، ۱۳۶۷: ۱۶/۴۶).

همانطور که پیش‌تر اشاره شد عملیات مرصاد در روز پنجشنبه، ۶ مرداد ۱۳۶۷ با رمز مبارک یا علی ابن ابی طالب (ع) و به منظور مقابله با منافقین در منطقه اسلام‌آباد و کرد در غرب استان کرمانشاه آغاز گردید. (دفتر سیاسی حوزه نمایندگی ولی فقیه در سپاه، ۱۳۶۷: ۱۸/۴۶). ستون نظامی منافقین در ساعت ۱۵ و سی دقیقه روز ۳ مرداد ۱۳۶۷ در حمایت کامل ارتش عراق با عبور از مرز در محور سرپل‌ذهاب، حمله خود را از گردنه پاتاق به سوی کرد آغاز کرده و با پیشروی به سمت اسلام‌آباد این شهر را نیز به تصرف در آوردند. آنگاه تا گردنه حسن‌آباد در شرق شهر اسلام‌آباد، پیش رفتند و برای تجدید سازمان در آنجا مستقر شدند و منتظر شکست مقاومت بازدارنده نیروهای ایرانی در تنگه چهارزبر بودند تا به سوی کرمانشاه پیشروی کنند لذا تمام امکانات خود را در پشت این تنگه جمع کرده و آماده شده بودند تا به محض باز شدن راه در مدت کوتاهی شهر کرمانشاه را تصرف کنند. پس از ورود نیروهای منافقین به کرد و اسلام‌آباد، درگیری تا چند ساعت در شهر ادامه داشت و شماری از نیروهای مردمی و سپاه با آنان درگیر بود اما تلاش آنها به دلیل عدم آمادگی بی‌ثمر بود. منافقین خلق خوشحال از پیروزی‌های مقدماتی و در یک اقدام عجولانه راهی باختراش شده و به خیال باطل خود قصد حرکت به سمت تهران و سرنگونی نظام جمهوری اسلامی ایران را نمودند. رادیو منافقین با ارسال پیام به مردم باختراش از آنها خواست که زمینه را برای ورود ارتش به اصطلاح آزادی‌بخش مهیا سازند و آماده جذب در گردان‌ها و لشکرها باشند. در این عملیات سه گردان از تیپ پیامبر اکرم (ص) و تیپ مسلم و یک گردان از ایلام به اسلام‌آباد حمله کردند. منافقین تصور می‌کردند که به‌سان روزهای قبل نیروهای عراقی در این مناطق حضور دارند، حال آنکه عراقی‌ها عقب‌نشینی کرده و منطقه در دست نیروهای ایرانی بود. به همین دلیل، نیروهای خودی توانستند به راحتی از این محور وارد اسلام‌آباد شوند و سازماندهی منافقین را در داخل شهر به هم بزنند (شعبانی، ۱۳۹۲). در عملیات مرصاد، ۱۶۰۰ تا ۲۰۰۰ تن از نیروهای منافقین به

هلاکت رسیدند و حدود هزار نفر زخمی شدند که در میان کشته‌شدگان و اسرا تعداد زیادی از کادرهای سازمان و فرماندهان تیپ‌ها دیده می‌شدند (دفتر سیاسی حوزه نمایندگی ولی فقیه در سپاه، ۱۳۶۷: ۱۸/۴۶).

بدین ترتیب، منافقین پس از تحمل یک شکست استراتژیک در پشت تنگه «پاطاق» روز جمعه ۷ مرداد ۱۳۶۷ رسماً اعلام کردند که از شهرهای اسلام‌آباد و کرند عقب‌نشینی کرده‌اند. پس از آزادسازی شهر اسلام‌آباد و قبل از رسیدن نیروهای خودی به این شهر در ساعت سه نیمه شب، ۳ فروند هلی‌کوپتر ترابری در کرند به زمین نشستند و تعدادی از کادرهای منافقین و همچنین مسعود رجوی رهبری سازمان و همسرش را از شهر خارج کردند (خبرگزاری جمهوری اسلامی، ۱۳۶۷: ۲/۱۳۲).

خلاصه‌ای از خاطرات نگارنده مقاله پیرامون عملیات «فروغ جاویدان» در تنگه مرصاد:

«بعد از اینکه عملیات فروغ جاویدان گروه منافقین شروع می‌شود، خبر این حمله ناجوانمردانه به تمام نقاط شهری و روستایی استان کرمانشاه می‌رسد، مردم باغیرت استان کرمانشاه سریعاً و به صورت خودجوش از طریق بسیج‌های روستایی و ثبت‌نام کرده و خود را برای مقابله با منافقین و دفاع از کشور آماده می‌کردند، و همین شرایط در روستای فارسینج هم که بنده در آنجا سکونت داشتم شکل گرفت، و بعداً اعلام آمادگی از طریق بسیج روستا به سپاه پاسداران انقلاب در شهرستان سنقر اعزام شده و به همراه دیگر برادران روستاهای دیگر و همچنین شهرستان سنقر در سپاه سنقر همگی را سازماندهی کردند و ما را به سپاه ناحیه کرمانشاه اعزام کردند و در آنجا به تناسب توانایی اعزام‌شده‌ها به گروه‌های مختلف سازماندهی شده و به نوبت همگی را منطقه عملیاتی مرصاد اعزام کردند، روزی که ما کرمانشاه رسیدیم، باخبر شدیم که گروهی از منافقین حتی از گردنه چهارزبر هم گذشته بودند، که با کمک خدای مهربان و غیرت و توانمندی دفاعی گروهی از نیروهای سپاهی شناسایی شده و ادوات و خود آنها را زمین‌گیر کرده و همگی را نابود می‌کنند، شرايطی خیلی سخت و نگران‌کننده‌ای بود، در همین احوالات با گروهی از نیروهایی که از تهران نیز اعزام شده بودند، ملاقاتی داشتیم که یکی از آنها شهید اسماعیل میری بود؛ که هم‌شهری بنده بود، و از دوستان ما بود که در اون زمان سرباز بود و در کمیته تهران مشغول به خدمت بود بعد از احوالپرسی مفصلی که با ایشان داشتیم، از هم جدا شدیم و آنها چون قبلاً سازماندهی شده بودن، سریعاً به گردنه چهار زبر رفتند، عملیات مرصاد با کمک و همدلی مردم و نیروهای سپاه پاسداران، بسیج، ارتش و نیروی هوایی با فرماندهی شهید صیاد شیرازی شروع شده بود و حتی اون موقع من شنیدم که آیت‌الله رفسنجانی هم در کرمانشاه تشریف داشتند، و این عملیات در گردنه چهار زبر برای منافقین برای همیشه تمام شد و رزمندگان باغیرت کشورمان توانستند تمامی نیروهای منافقین را با اون همه ادوات نظامی پیشرفته نابود کنند و عده‌ای از آنها هم در حال فرار بودند، شرایط سختی بود، روز چهارم عملیات که آخرین روز عملیات بود، همه منافقین نابود شدند، و فردای همان روز به همه نیروها دستور دادند که به صورت دسته‌های مختلف در تمام منطقه به تعقیب و گریز منافقینی که در حال فرار از طریق روستاها و کوه‌های منطقه بودند رفتیم، حدوداً ساعت چهار بعدازظهر بود که با بیسیم به ما خبر دادند که در یکی از تپه‌ها چند نفر از منافقین در حال فرار هستند و ما هم سریعاً خود را به منطقه مورد نظر رساندیم و شروع به تیراندازی کردیم و بعد یک درگیری یک ساعته، چهار نفر از منافقین به هلاکت رسیدند و لحظه‌ای که به آنها نزدیک شدیم متوجه شدیم که یک نفر از آنها زنده بود تا متوجه حضور ما شد با قرص سیانور خودکشی کرد، بعد از چند روز که خداروشکر شرایط رو به آرامش می‌رفت، من و دوستان خیلی تلاش کردیم که از دوست عزیزمان اسماعیل میری خبری بگیریم، که متأسفانه موفق به پیدا کردن ایشان نشدیم و بعداً باخبر شدیم که ایشان به درجه رفیع شهادت نائل شدند.»

تنگه مرصاد

نتیجه‌گیری

به نظر می‌رسد یکی از دلایلی که برای این امر - یعنی عرب نشدن ایرانیان - وجود داشت وجود رشته‌کوه زاگرس بود که بین نجد ایران و اعراب جدایی می‌انداخت، در حالی که دیگر سرزمین‌ها، از داشتن چنین عارضه عظیم جغرافیایی محروم بودند. حتی در مورد خود ایران نیز وضع چنین است یعنی با وجود اینکه شهر تیسفون صدها سال پایتخت شاهان ایرانی و مرکز ثقل فرهنگ و هنر و سیاست ایران بوده است اما به دلیل اینکه این شهر برون از فلات ایران برپا شده بود و بیرق حمایت زاگرس بر سر آن سایه نیفکنده بود، به سادگی در عربیت ذوب شده و عرب می‌شود. اما این اتفاق برای نواحی مرکزی ایران که زاگرس را پیش روی خود داشتند رخ نمی‌دهد؛ شاید جالب باشد که حتی این اتفاق در مورد جلگه خوزستان نیز به همان منوالی که برای تیسفون و شهرهای پیرامون آن رخ داد، به منصفه ظهور می‌رسد یعنی به دلیل آنکه خوزستان حایلی چون زاگرس را در پیشانی خود ندارد، بلکه آن از پشت خوزستان می‌گذرد. همین عامل سبب می‌شود که این جلگه که جایگاه یکی از کهن‌ترین تمدن‌های ایرانی بلکه بشری - تمدن عیلام - است. در فرهنگ و زبان قوم فاتح، ذوب شود، و نتواند هویت تاریخی و ایرانی، خود را حفظ کند.

به هرحال اگر در تهاجمات بزرگی که به ایران شده است کمی درنگ و تأمل کنیم متوجه خواهیم شد یورش‌های بزرگی که از جانب غرب به سوی ایران شده است مثل تهاجم یونانی‌ها، تنها حدود ۱۰۰ سال می‌تواند بپاید و یا اعراب حدود ۲۰۰ سال می‌توانند سیطره خود را ادامه دهند. در حالی که این مدت‌ها - یونانیان و اعراب مسلمان - هم از لحاظ فرهنگی و هم از لحاظ نظامی قدرت زیادی دارند، ولیکن عمر چندان درازی ندارند.

اما هجوم‌هایی که توسط زردپوستان نیمه‌وحشی آسیای میانه از نواحی شرقی به جانب ایران، صورت گرفت با وجود اینکه این زردپوستان، دست‌کم از نظر فرهنگی بسیار ضعیف‌تر و کم‌مایه‌تر از یونانیان و اعراب مسلمان بودند، اما موفق می‌شوند بیش از ۵۰۰ سال، بر ایران سیطره یابند. به نظر می‌رسد یکی از عواملی که زمینه‌ساز این امر شد عدم وجود عارضه مهم طبیعی - دست‌کم به اهمیت زاگرس - در شرق ایران بوده است.

کتاب‌نامه

- ابراهیمی، پروین (۱۳۸۲)، سیمای میراث فرهنگی همدان، تهران: سازمان میراث فرهنگی کشور.
- ابن خلدون، عبد الرحمان (۱۳۵۹)، مقدمه، ترجمه: محمد پروین گنابادی، تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب.
- احدیان، محمد مهدی (۱۳۹۸)، سرگذشت نام ایران، تهران: آوای خاور.
- اداره کل آمار و ثبت احوال (۱۳۲۹)، کتاب جغرافیا و اسامی دهات کشور (جلد ۲)، تهران: وزارت کشور، اداره کل آمار و ثبت احوال.
- استرآبادی، محمد مهدی بن محمد نصیر (۱۳۴۱)، جهانگشای نادری، تهران: چاپ عبداللّه انوار.
- اسکافی، ابوحنیفه (۱۳۷۴)، تاریخ ایران، تهران: فرهنگ و هنر.
- اشپولر، برتولد (۱۳۷۹)، تاریخ ایران در قرون نخستین اسلامی، ۲ جلد، ترجمه: جواد فلاطوری، تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.
- اعتمادالسلطنه، محمد حسن بن علی (۱۳۶۳)، تطبیق لغات جغرافیای قدیم و جدید ایران، تصحیح: هاشم محدث ارموی، تهران: امیرکبیر.
- اعتمادالسلطنه، محمد حسن بن علی (۱۳۶۷)، تاریخ منتظم ناصری، تصحیح: محمد اسماعیل رضوانی، تهران: دنیای کتاب.
- آهنجیده، اسفندیار (۱۳۷۸)، چهارمحال و بختیاری و تمدن دیرینه آن، اصفهان: مشعل.
- بارتولد، واسیلی (۱۳۶۴)، تذکره جغرافیای تاریخی ایران، تهران: توس.
- برونر، ک؛ توین بی، آرنولد؛ تارن، و.و (۱۳۸۸)، جغرافیای اداری ایران باستان، ترجمه و گردآوری: همایون صنعتی‌زاده، تهران: بنیاد موقوفات دکتر محمود افشار.
- بلعمی، محمد بن محمد (۱۳۶۶)، تاریخنامه طبری، تهران: چاپ محمد روشن.
- ترکمان پری، احمد (۱۳۸۶)، اوضاع ایران در عهد خسرو دوم ساسانی، تهران: دانشگاه تهران.
- جکسون، آبراهام والتاین ویلیامز، (۱۳۶۹)، سفرنامه جکسن: ایران در گذشته و حال، ترجمه: منوچهر امیری، فریدون بدره‌ای، تهران: خوارزمی.
- جیهانی، ابوالقاسم بن احمد (۱۳۶۸)، اشکال العالم، ترجمه: علی بن عبدالسلام کاتب، به کوشش: فیروز منصوری، مشهد: بهنشر.
- حموی، یاقوت (۱۸۷۳-۱۸۶۶)، معجم البلدان، تهران: چاپ افست از لایپزیگ: فردیناند ووستنفلد.
- خبرگزاری جمهوری اسلامی، (۱۳۶۷/۰۵/۰۸)، «گزارش‌های ویژه نشریه»، شماره ۱۳۲.
- خبرگزاری صداوسیما، مرکز همدان (۱۳۹۹)، کد خبر: ۱۳۹۹، ۲۹۷۵۴۷۹.
- خزرجی، ابودلف (۱۳۵۴)، سفرنامه ابودلف در ایران، تعلیق و تحقیق: ولادیمیر مینورسکی، تهران: زوار.
- درویش‌زاده، علی (۱۳۸۸)، زمین‌شناسی ایران: چینه‌شناسی، تکتونیک، دگرگونی و ماگماتیسیم، تهران: امیرکبیر.
- درویش‌صفت، علی اصغر (۱۳۸۵)، اطلس مناطق حفاظت شده ایران، تهران: معاونت محیط زیست و تنوع زیستی سازمان حفاظت محیط زیست.
- دفتر سیاسی حوزه نمایندگی ولی فقیه در سپاه، (۱۳۶۷/۰۵/۲۹) بولتن «رویدادها و تحلیل‌ها»، شماره ۴۶.
- ده‌پهلوان، مصطفی و همکاران (۱۳۹۷)، زمین‌شناسی ایران، تهران: انجمن مطالعات زمین‌شناسی ایران.
- دومورگان، ژاک ژان ماری (۱۳۳۸-۱۳۳۹)، هیئت علمی فرانسه در ایران: مطالعات جغرافیایی، ترجمه و توضیح: کاظم ودیعی، تبریز: چهر.
- دومورگان، ژاک ژان ماری (۱۳۳۹)، جغرافیای غرب ایران (ج ۲)، ترجمه: کاظم ودیعی، تبریز: چهر.
- دیاکونوف، میخائیلوویچ ایگور (۱۳۵۷)، تاریخ ماد، ترجمه: کریم کشاورز، تهران: پیام.
- دینوری، ابوحنیفه احمد بن داود (۱۳۷۱)، أخبار الطوال، ترجمه: محمود مهدوی دامغانی، تهران: نشر نی.
- رزم‌آرا، علی (۱۳۲۰ الف)، جغرافیای نظامی ایران: پشت‌کوه، تهران: ارتش شاهنشاهی.

نقش پدیده‌های طبیعی زاگرس در تحولات تاریخ ایران / ایمانی سنجر

- رزمارا، علی (۱۳۲۰ ب)، جغرافیای نظامی ایران: کرمانشاهان، تهران: ارتش شاهنشاهی.
- سرفراز، علی‌اکبر و کیانی، محمدیوسف، (۱۳۴۷)، تخت سلیمان، تبریز: دانشگاه تبریز و مؤسسه تاریخ و فرهنگ ایران.
- شرکت مهندسی جهاد، (۱۳۷۹)، فرهنگ جغرافیایی کوه‌های کشور، تهران: سازمان جغرافیایی نیروهای مسلح.
- شعبانی، ناصر (۱۳۹۲)، بن بست در استراتژی، شکست در تاکتیک (نقش سازمان مجاهدین خلق در جنگ تحمیلی با تأکید بر عملیات مرصاد)، تهران: دانشگاه جامع امام حسین.
- شمخانی، علی (۱۳۶۷/۰۵/۱۲)، روزنامه کیهان.
- طباطبائی مجد، غلامرضا (۱۳۷۳)، معاهدات و قراردادهای تاریخی در دوره قاجاریه، تهران: بنیاد موقوفات دکتر محمود افشار.
- طبری، محمد بن جریر (۱۳۶۴)، تاریخ طبری، بیروت: دارالکتب العلمیه.
- الفارسی، عبدالقیوم بن الحسین بن علی (۱۳۶۲)، حدود العالم من المشرق الی المغرب، به کوشش: منوچهر ستوده، تهران: طهوری.
- فتحی، یاسمن (۱۳۹۹)، تاریخ و جغرافیای کنکور انسانی، تهران: هیئت مولفان کانون فرهنگی آموزش.
- فیروزیان، سهراب (بی‌تا)، کرمانشاهان باستان: از آغاز تا آخر سده سیزدهم هجری قمری، تهران: وزارت فرهنگ و هنر.
- قائم‌مقامی، رضاقلی (۱۳۳۳)، وقایع غرب ایران در جنگ اول جهانی، اراک: چاپخانه فروردین.
- قزوینی، محمد (۱۳۶۳)، یادداشت‌های قزوینی، تهران: چاپ ایرج افشار.
- قوزانلو، جمیل (۱۳۱۵)، تاریخ نظامی ایران، تهران: شرکت مطبوعات.
- کامبخش‌فرد، سیف‌الله (۱۳۵۵)، «بنای سنگی طاق‌گرا»، فرهنگ معماری ایران، شماره ۴.
- کریم‌سن، آرتور امانوئل (۱۳۷۰)، ایران در زمان ساسانیان، ترجمه: رشید یاسمی، تهران: امیرکبیر.
- کریمی، بهمن (۱۳۱۶)، جغرافیای مفصل تاریخی غرب ایران، تهران: کتابفروشی معرفت.
- کیانی، محمدیوسف و کلایس، ولفرایم (۱۳۷۳)، کاروانسراهای ایران، تهران: سازمان میراث فرهنگی کشور.
- کیهان، مسعود، (۱۳۱۰-۱۳۱۱)، جغرافیای مفصل ایران (۳ جلد)، تهران: مطبعه مجلس.
- گیرشمن، رومن (۱۳۷۴)، ایران از آغاز تا اسلام، ترجمه: محمدمعین، تهران: علمی و فرهنگی.
- لسترنج، گای (۱۳۶۴)، جغرافیای تاریخی سرزمین‌های خلافت شرقی، ترجمه: محمود عرفان، تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.
- مرکز آمار ایران (۱۳۷۶)، سرشماری عمومی کشاورزی ۱۳۶۷، تهران: مرکز آمار ایران.
- مستوفی، حمدالله (۱۳۸۸)، نزهة القلوب، تصحیح و تحقیق: محمد دبیرسیاقی، قزوین: حدیث امروز.
- مشکوتی، نصرت‌الله (۱۳۴۹)، فهرست بناهای تاریخی و اماکن باستانی ایران، تهران: سازمان ملی حفاظت آثار باستانی ایران.
- مصاحب، غلامحسین (۱۳۸۰)، دایرةالمعارف فارسی، تهران: امیرکبیر.
- معین، محمد (۱۳۸۶)، فرهنگ معین، تهران: زرین.
- مقتدر، غلامحسین (۱۳۲۰)، تاریخ نظامی ایران، تهران: چاپ بهار.
- مقدسی، محمدبن احمد، (۱۹۶۷)، أحسن التقاسیم فی معرفة الأقالیم، لیدن: چاپ دخویه.
- مکنزی، دیوید نیل (۱۳۷۳)، فرهنگ کوچک زبان پهلوی، ترجمه: مهشید میرفخرایی، تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
- نخعی، هادی (۱۳۹۷)، روزشمار جنگ ایران و عراق، مجری: مدیریت مطالعات تاریخی و روزشمار مرکز اسناد و تحقیقات دفاع مقدس، ویرایش فنی و ادبی: هانیه مرشدی، زیر نظر شورای تدوین و انتشار روزشمار جنگ: حسین اردستانی، مهدی انصاری، حمیدرضا فراهانی، علی رضا لطف‌الله‌زادگان، هادی نخعی و حجت‌الله کریمی، تهران: سپاه پاسداران انقلاب اسلامی و مرکز اسناد و تحقیقات دفاع مقدس.

النصیبی، ابن حوقل، (۱۳۶۶)، سفرنامه ابن حوقل: ایران در صورة الارض، تصحیح و ترجمه: جعفر شعار، تهران: امیرکبیر.
واندن برگ، لوئی (۱۳۴۸)، باستان‌شناسی ایران باستان، مقدمه: رومن گیرشمن، ترجمه: عیسی بهنام، تهران: دانشگاه تهران.
وزیری کرمانی، احمدعلی خان (۱۳۸۶)، جغرافیای کرمان، به‌کوشش: محمدابراهیم باستانی پاریزی، تهران: نشر علم.

پروېشگاه علوم انساني ومطالعات فرهنگي
پرتال جامع علوم انساني